

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>

THE PROTOTYPE AND THE ARTISTIC IMAGE OF THE CHARACTER IN KENESBAY KARIMOV'S HISTORICAL NOVEL "DERVISH"

Aziza Turdibaeva*1st-year PhD student**Karakalpak State University named after Berdakh**Berdakh, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: historical novel, prototype, artistic character, poetics, toponymy.

Received: 18.09.26**Accepted:** 19.09.26**Published:** 20.09.26

Abstract: This article is devoted to the study of the relationship between the artistic character and the historical prototype in Kenesbay Karimov's historical novel "Dervish". The study provides a comprehensive analysis of the socio-ethnographic life of the Karakalpaks in the Aral Sea region and the Khiva Khanate during the second half of the 19th century, as well as the artistic image and prototypical traits of Molla Isaq (Isaq Chagatai) from Kungrad, who accompanied the renowned Hungarian scholar Arminius Vámbéry. Based on the novel's plot, the artistic and aesthetic functions of historical sources, toponyms, folklore elements, and the protagonist's own poems are revealed.

KENESBAY KARIMOVNING "DARVISH" TARIXIY ROMANIDA PROTOTIP VA BADIY QAHRAMON OBRAZI

Aziza Turdibaeva*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 1-kurs doktoranti**Berdaq, O'zbekiston***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so'zlar: tarixiy roman, prototip, badiiy obraz, poetika, toponimika.

Annotatsiya: Ushbu maqola Kenesbay Karimovning "Darvish" tarixiy romanidagi badiiy qahramon va tarixiy prototip munosabatini o'rganishga bag'ishlangan. Shuningdek, asarda XIX asrning II yarmidagi Xiva xonligi hamda Orolbo'yi qoraqalpoqlarining ijtimoiy-siyosiy, etnografik hayoti va taniqli venger olimi Armin Vamberiga hamroh bo'lgan

qo'ng'iroqlik Molla Isoqning (Ishoq Chag'atay) badiiy obrazi hamda uning prototipik xususiyatlari kompleks tahlil qilinadi. Roman syujetida tarixiy manbalar, toponimlar, xalq og'zaki ijodi va qahramonning o'z qo'shiqlari (she'rlari)ning badiiy-estetik vazifasi ochib berilgan.

ПРОТОТИП И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ПЕРСОНАЖА В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ КЕНЕСБАЯ КАРИМОВА «ДЕРВИШ»

Азиза Турдыбаева

Докторант 1-курса

Каракалпакского государственного университета имени Бердаха

Бердак, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: исторический роман, прототип, художественный образ, поэтика, топонимика.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию соотношения художественного персонажа и исторического прототипа в историческом романе Кенесбая Каримова «Дервиш». В работе комплексно анализируются социально-этнографическая жизнь каракалпаков Приаралья и Хивинского ханства второй половины XIX века, а также художественный образ и прототипические черты уроженца Кунграда Молла Исака (Исак Чагатай), сопровождавшего известного венгерского ученого Арминия Вамбери. На основе сюжета романа раскрыта художественно-эстетическая функция исторических источников, топонимов, фольклорных элементов и собственных стихотворений героя.

Kirish. Tarixiy roman janri real tarixiy faktlarni badiiy xayol hamda psixologik talqin orqali qayta ochib berishni talab etadi. Tarixiy roman tarixiy syujet asosida qurilib, tarixning muayyan bir davrini adabiy ko'rinishda tasvirlaydi. U tarixiy haqiqatni adabiyot bilan, tarixiy faktni adabiy toqima (xayol) bilan, real tarixiy shaxslarni esa adabiy toqima obrazlar bilan birlashtiradi. Muaysan bir vaqt oralig'ini o'z ichiga olgan holda, tarixiy romandagi barcha voqealar tarixiy faktlar asosida olib boriladi.

Qoraqalpoq adabiyotida Kenesbay Karimovning "Darvish" romani XIX asrning II yarmidagi Orolbo'yi va Xiva xonligi hududidagi ijtimoiy-etnografik holatni tasvirlashi bilan alohida ahamiyatga ega. Roman qoraqalpoq zaminida tug'ilib o'sgan, keyinchalik Yevropada taniqli olim Armin Vamberi bilan birga ilmiy faoliyat olib borgan Molla Isoq haqida yozilgan.

Molla Isoq haqidagi tarixiy asarlar va manbalar bugungi kungacha o'z qimmatini yoqotgani yo'q. U haqida dastlab venger olimi Armin Vamberining "O'rta Osiyo ocherklari" va "O'rta Osiyo bo'ylab sayohat" asarida aytib o'tilgan [2.b1; 3.b1]. Qoraqalpoq olimlaridan dastlab akademik S.Kamalov o'zining "Vamberi qoraqalpoqlar haqida" nomli ilimiy ishida Vamberining O'rta Osiyo bo'ylab sayohati, qoraqalpoq elidagi kechinmalari va Molla Isoq bilan tanishib, uni o'zi bilan Vengriyaga olib ketgani haqida qimmatli ma'lumotlar bergan [5.b1]. Shuningdek, K.Nurjanovning "Qo'ng'iroqlik shoir va tilmoch", J. Shamuratovning "Qo'ng'iroqlik mulla Ishoq" hamda R. Arziyevning "Molla Isoq elga qaytmoqchi bo'lganmi" nomli maqolalarida ham muhim tadqiqotlar ko'zga tashlanadi [6.b1; 8.b1; 1.b1]. Molla Isoq haqidagi salmoqli mehnat sifatida J. Shamuratov va Sh. Payzullayevalar uning ijod namunalarini to'plab, "Dong'ingni yozaman, Jayhun" nomli kitobni nashrdan chiqardi.

K. Karimovning "Darvish" romani haqidagi dastlabki ilmiy-nazariy fikrlarni professor P. Nurjanov [7.b1] o'z maqolasida aytib o'tadi. U yozuvchining Molla Isoq obrazini yaratishda xayoliy obrazlardan, badiiy toqimadan mahorat bilan foydalangani bilan birga, romanning hujjatli asosi va kompozitsion xususiyatlariga ham katta e'tibor qaratganini ta'kidlaydi.

Romanning asosiy syujet tugunini 1863-yilda Xivada "Rashid hoji" nomi bilan yurgan venger olimi Armin Vamberiga hamroh bo'lib, Qo'ng'iroq orqali Yevropagacha birga borgan qo'ng'iroqlik xat-savodli yigit – Molla Isoq (tarixiy prototip) va u asosida yaratilgan Darvish obrazi tashkil etadi.

Tadqiqotning maqsadi: Real tarixiy shaxs Molla Isoqning (Ishoq Chag'atay) hayot yo'li asosida K. Karimovning "Darvish" romanidagi Isoq molla badiiy qahramonining psixologik, badiiy va g'oyaviy evolyutsiyasini ochib berish.

Tadqiqot ishini amalga oshirishda quyidagi ilmiy-metodologik usullardan foydalanildi:

1. Tarixiy-solishtirma va biografik tahlil: Tarixiy manbalardagi (S. Kamalov, K. Nurjanov, J. Shamuratov mehnatlari va arxiv ma'lumotlari) Molla Isoqning tarjimai holi bilan K. Karimovning "Darvish" romanidagi Isoq molla badiiy qahramoni solishtirildi.

2. Tekstologik va tipologik usul: Tarixiy prototip va badiiy qahramon o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik o'xshashliklar, mualliflik badiiy ideali va asarning poetik til xususiyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot natijasida K. Karimovning "Darvish" romanida tarixiy haqiqat bilan badiiy toqimaning (xayolning) sintezi quyidagi asosiy yo'nalishlarda o'z aksini topgani aniqlandi:

Roman syujetida voqealar an'anaviy izchillikda berilgan bo'lsa-da, muallif qahramonning xotiralarini vaqt bo'yicha orqaga surib berish usuli orqali psixologik teranlikka erishgan. Asardagi toponimlar (joy-suv nomlari) oddiy geografik koordinatalar emas, balki syujetga estetik va badiiy mazmun bag'ishlovchi detallar sifatida kiritilgan.

Masalan, muallifning Isoq molla qishlog‘ining nega “Baqirgan” deb atalganini va bu yerning ne sababdan “Shayxlar qishlog‘i” deyilishini badiiy tasvirlashi davr voqealarini o‘tmish hodisalari bilan bog‘laydi. Romanda Molla Isoq va Rashid hoji (A. Vamberi) kemada Qo‘ng‘irotga borayotib, yo‘l-yo‘lakay Gavur qal‘a, Munajat tog‘i, Qozonketgan daryosi haqidagi afsona-hangomalarni eshitishi tarixiy manbalar bilan to‘liq hamohangdir. Bu faktlar Vamberining real sayohat yo‘li (Xiva – Qo‘ng‘irot – Ko‘hna Urganch – Buxoro – Qarshi – Kerki – Tehron – Istanbul) bilan badiiy matnda daqiqasiga mos keladi.

Tarixiy shaxsning ijod namunalarini va she‘rlarini badiiy matnga kiritish — asarga badiiylilik, tarixiy haqiqat hamda psixologik teranlik bag‘ishlovchi samarali usul hisoblanadi. Muallif J. Shamuratov to‘plagan Molla Isoq she‘rlaridan mahorat bilan foydalangan. Romanning “Shoirlikmi, havasmi?” bo‘limida Isoq mollaning shoirlik talanti ochib beriladi.

Masalan, qahramonning avtobiografik mazmundagi quyidagi she‘ri syujet ichiga kiritilib, qahramonning ichki kechinmalarini ochishga xizmat qiladi:

Násil-násebimdi aytsam — xojaniń áwladıman,
Ágam Ísmayıl, jeńgem Oraz olardıń dástıyarıman,
Ata-anamdan yash qalğan bir kewli wáýranaman... [4.b149]

Ushbu she‘riy matnlar asarga xronikal va estetik ishonchlilik bag‘ishlab, qahramonning bolalikdan boshlab darvishlik yo‘liga kirish sabablarini psixologik tanlov sifatida asoslaydi.

Romanda Molla Isoqning yoshligidan boshlab umrining oxirigacha bo‘lgan davr tasvirlanadi. U yoshligida ota-onadan yetim qolib, akasi va kelinoyisi Orazning qo‘lida qolib kamsitilgani, do‘sti Yusufxojaning uyida yashashga majbur bo‘lgani tasvirlanadi. Muallif buni qahramonning bolalikdan boshlangan darvishlik taqdiri sifatida beradi.

Romanda qahramonning halolligi va adolatliligi quruq so‘z bilan emas, balki aniq xatti-harakatlarda ochiladi:

- Yusufxoja bilan Qo‘ng‘irot bozorida bo‘lganda, bosqinchilar tomonidan talonchilik vaqtida sotuvchi tushirib qoldirgan pichoqni Yusufxoja o‘g‘irlab Isoqqa ko‘rsatganda, Isoq darhol uni egasiga qaytarib berishni talab qiladi. Bu epizod qahramonning yoshligidanoq ma’naviy-axloqiy jihatdan pok va halollik prinsipiga sodiq shaxs sifatida shakllanganini ko‘rsatadi.

- K. Karimov Vamberining etnografik kuzatishlariga (qoraqalpoq urug‘lari, durama taomi, “Ahmad va Yusuf” dostoni) badiiy syujet orqali jon kiritgan.

Tarixiy prototip — bu yozuvchi uchun boshlang‘ich material bo‘lib, real hayotda yashagan shaxsning tipik va umumiy xususiyatlarini o‘zida aks ettiradi. K. Karimov “Darvish” romanida Armin Vamberini shunchaki quruq faktlar to‘plovchi sayyoh emas, balki Sharq ruhini, qoraqalpoq xalqining ichki dunyosini, mardligi va mehmondo‘stligini chin qalb his qilgan teran psixologik qahramon sifatida tasvirlaydi.

Molla Isoq (venger ilmiy adabiyotida Izsák Csagatáj yoki Molla Szadik nomi bilan tanilgan) tarixda haqiqatan ham bilimli va ziyrak shaxs bo'lgan.

U Budapeshtda Vengriya Fanlar akademiyasida faoliyat yuritib, Arany Janosning “Ajoyib kiyik hikoyati” dostonini eski qoraqalpoq tiliga tarjima qilgan hamda qoraqalpoq tili va folklorini Yevropa olimlariga o'rgatgan.

K. Karimov roman poetikasida Molla Isoq obrazi orqali faqatgina oddiy hamroh yoki tilmoch emas, balki Sharq va G'arb madaniyati hamda ilmi o'rtasidagi oltin ko'pri bo'lgan ziyoli yosh qoraqalpoq farzandi obrazini yaratishga erishgan. Romanda tarixiy hujjatlilik va badiiy toqimaning muvaffaqiyatli birligi qoraqalpoq tarixiy romanchiligi uchun yangi estetik bosqich hisoblanadi.

Kenesbay Karimovning “Darvish” tarixiy romanidagi Darvish qahramonining asosiy va bevosita prototipi qo'ng'iroqlik Molla Isoq (Ishoq Chag'atay) hisoblanadi. Muallif tarixiy haqiqatga tayangan holda, real inson taqdiridan XIX asrda Yevropa ilm-fanida o'chmas iz qoldirgan yurtodoshimizning yuqori badiiy-estetik darajadagi obrazini yaratishga erishgan.

Tadqiqot quyidagi ilmiy xulosalarni beradi:

1. K. Karimov tarixiy faktlarni, arxiv ma'lumotlarini va Vamberining yo'l xotiralarini badiiy toqima bilan mahoratli bog'lab, roman kompozitsiyasini dinamik asosda qurgan.

2. Qahramonning o'z she'rlarini syujet izchilligiga integratsiya qilish usuli Darvish obrazining psixologik ishonchliligini hamda davr ruhini (koloritini) ochib berishda hal qiluvchi rol o'ynagan.

3. Roman qoraqalpoq adabiyotida prototip-qahramon poetikasini, tarixiy shaxs evolyutsiyasini va XIX asr ijtimoiy-etnografik muhitini o'rganishda qimmatli badiiy-ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Арзиев Р. Молла Ысақ елге қайтпақшы болған ба?. «Еркин Қарақалпақстан», 111-112-санлары, 2023-жыл, 14- февраль

2. Вамбери А. «Очерки Средней Азии» (дополнение к Путешествию по Средней Азии)--М., 1868 г.

3. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С картинками и картой. Изд. второе., М. 1874 г.

4. Каримов К. «Дэруиш». Нөкис: «Билим». 2019-жыл.

5. Камалов С. Вамбери қарақалпақлар туўралы. Нөкис. 1995-жыл.

6. Нуржанов К. Қоңыратлы шайыр хәм дилмаш. «Совет Қарақалпақстаны», 233-саны, 1989-жыл, 2-декабрь.

7. Нуржанов П. Елимизди пүткіл еуропаға танытқан жерлесимиз хақында роман. «Еркин Қарақалпақстан», 2022, 9-июль

8. Шамуратов Ж. Қоңыратлы молла Исхақ. «Еркин Қарақалпақстан», 111-112-санлары, 1995-жыл, 15-июль